

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ВІДНОШЕННЯ ДО ПРАВА — ВИМОГА СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ І ПРАКТИКИ

Попередні судження. Більше двох тисячоліть людство в своїй життєдіяльності користується правом — найбільш авторитетним регулятором суспільних відносин. За цей період періодично змінювалось ставлення суспільства до права, переосмислювались науково-правові ідеї, теорії, доктрини. Але і сьогодні того престижу права, який мав би бути в суспільстві, поки що не досягнуто, в чому є певна вина і вчених-юристів. Останні, як свідчать дослідження, «не замислювались в рамках пошукових праць, наскільки та чи інша норма може і стане сприйнятою кожним індивідом, особою, громадянином, повага до права, його дотримання та підтримка будуть бажаними для кожного, а не насильницьким примусовим процесом або, ще гірше, ставлення до правових норм характеризуватиметься як презирливе, байдуже» [1, с. 5]. Можливо причиною такого «не замислення» є усталена звичка вести дослідження права в жорстких рамках давно проголошених і ніби-то беззаперечних наукових парадигм. Це, так звані, світоглядні постулати, що характеризують право як тільки надбудовне, суб'єктивне за своєю природою явище, творцем якого є державна влада.

Тому не дивно, що і на даний час право пов'язане численними і різними явищами соціальної реальності, є певною таємницею для його дослідників, законодавця, всіх, хто використовує та застосовує його норми. Але починаючи з виникнення права і до цього часу, відповідь на питання «що є право?» намагалося знайти не одне покоління юристів, філософів і політиків [2, с. 69-76]. І на даний час ця тема жваво обговорюється вітчизняними вченими, а дискусії «що є право?», яке його місце і роль у суспільстві, взаємовідносин з державою знаходяться в самому розпалі [3].

Переосмислення цих та інших проблем права особливо необхідне в період світоглядного і теоретичного оновлення правової науки, звільнення її від застарілих методологічних кліше, відірваних від соціальної реальності ідей, теорій, доктрин. Серед них є такі, що майже втратили своє значення, а їх вплив на сучасні суспільні процеси є мінімальним або зведено нанівець. А є й такі, світоглядне значення яких у дослідженні права має значний вплив на юридичну науку, на сприйняття права суспільством і громадянами.

Тому основною метою даної статті є спроба розглянути зміни, що відбуваються в розвитку права, перейти від замислення над деякими ідеями, теоріями і доктринами правової науки, канонізованих на цей час у непогрішимі істини (догми), до переосмислення їх ролі в сучасних умовах [4, с. 573]. Останні все більше перестають відповідати потребам сучасного соціально-економічного і культурного розвитку суспільства. Вони стали гальмувати розвиток теоретичної думки, перешкоджаючи таким чином появі нових концептуальних ідей щодо розкриття дійсної соціальної цінності права. В українському суспільстві такого визнання право може набути лише за умови втілення і гарантування принципів соціальної справедливості, свободи, рівності. Зокрема йдеться про світоглядні характеристики права як надбудови над економікою явища і як такого, що лише відображає соціальну реальність, є суб'єктивним утворенням тощо.

Переосмислення — притаманна риса правової науки (як і будь-якої іншої наукової галузі), що постійно супроводжує її рух до нових ідей, теорій, доктрин у розумінні права. Сучасний період переосмислення в правовій науці, який, зазначимо, є надто непростим, представляє вихід за межі догматичних уявлень про право.

Уявлення про право як надбудовне над економічним базисом явище в структурі суспільства засноване на буквально-догматичній інтерпретації відомих марксистських ідей про пріоритетну (первинну) роль економіки перед правом. Особливою популярністю в юридичній і політ-економічній літературі продовжує користуватися положення, що «право ніколи не може бути вище, ніж економічний лад

і зумовлений ним культурний розвиток суспільства» [5, с. 19]. Але з цього не випливає висновок, що право знаходиться «нижче» економіки, а остання «вище» за право. Пізніше основоположники марксизму неодноразово пояснювали свою точку зору на дану проблему, звертаючи увагу на досить складні взаємозв'язки права і економіки [6, с. 310]. Однак мало помітними залишалися їх застереження з цього приводу, зокрема, що вирішальну історичну силу економічні факти представляють «в крайньому разі для сучасного світу» [6, с. 310] (курсив мій — Є.Є.). З цього можна зробити висновок, що дане припущення стосувалося пріоритетної ролі економіки в період, щонайменше, першої половини XIX століття, а не її розвитку в далекій перспективі, XXI столітті.

Сьогодні суспільство, держава, право, економіка, культура перебувають у XXI ст., — на не зрівняно іншому етапі і рівні розвитку. У зв'язку з цим принципово важливим є те, що в епоху формування інноваційної економіки, модернізації інших сфер життєдіяльності суспільства, право повинно розглядатися в структурі суспільства як «рівноправна» з економікою соціальна реальність, а не як залежний від неї і держави інструмент їх забезпечення та регулювання правовідносин [7, с. 90]. При цьому вченими правильно наголошується на тому, що «в умовах інноваційного розвитку економіка більше не може розглядатися в якості домінуючої сфери життя суспільства, як це було в класичній марксистській теорії. Справа в тому, що інновації... створюються не в економіці, а в духовній сфері життя суспільства: науці, мистецтві, інших видах творчої діяльності... Економіка може розглядатися з правом на рівних» [7, с. 50]. Так, сьогодні в юридичній науці ставиться сьогодні питання, вирішення якого має надзвичайно важливе значення для соціально-економічного розвитку сучасного суспільства.

Без сумніву, економіка в житті суспільства, як і кожної людини, відіграє надзвичайно важливу роль, проти чого ніхто не заперечує, але не таку роль, щоб бути в суспільстві понад усе — над правом, мораллю, традиціями, насамкінець, над духовним життям суспільства. Тому у якій би ситуації не перебувало суспільство, його економічна система існує, функціонує і розвивається завдяки і в межах певної правової системи (законодавства), налагодженого і дієвого правового механізму. У даному сенсі Ф. Шахматов правильно наголошує, що «економічна система при всій своїй самодостатності і автономності не може існувати у вакуумі, ізолювано від інших підсистем людського соціуму (курсив мій — Є.Є.). Вона може ефективно функціонувати в рамках певного соціального порядку і в умовах політичної стабільності при додержанні загальноприйнятих правил гри в усіх сферах суспільного життя» [9, с. 88]. Автор у даному разі не ставить питання, що у взаємовідносинах економіки і права є первинним, а що вторинним, а зосереджує увагу не лише на їх різнопланових зв'язках, а, що особливо важливо, — на їх взаємозалежності.

Такий підхід необхідно закріплювати в економіко-правових стандартах — умови забезпечення ефективності дії механізмів взаємозалежності права (законів) і економіки. Адже самі по собі ринкові механізми, як показує сучасна глобальна фінансово-економічна криза, не спрацьовують, а управління фінансово-економічною сферою без належного правового забезпечення призводить тільки до її загострення, соціально-політичних конфліктів. Недооцінка ролі права в такій ситуації вже призвела до дестабілізації управління і майже всіх сфер життєдіяльності суспільства в багатьох країнах. Ігноруючи вимоги права, в тому числі міжнародно-правові принципи і норми, деякі державні органи та установи, підприємницькі організації, як стало відомо, впроваджували у фінансово-банківську й економічну системи фіктивні інвестиційні «цінні папери», наповнювали ринок валютною масою, незабезпеченої матеріальними ресурсами, створювали фіктивні багатомільярдні фінансові «піраміди»: іпотечні, інвестиційні, будівельні, життя в борг, і як наслідок — істотне озлидніння одних верств населення і водночас зростаючого збагачення інших, включаючи континенти, держави, народи.

Спостереження й аналіз кризових явищ, численні спроби щодо створення національного і міжнародного державно-правового механізму їх подолання (міжнародні світові та регіональні саміти лідерів економічно розвинутих держав, науково-економічні форуми, конгреси тощо) показали людству чого все це варто, кому раніше створені економічні та фінансові механізми були на користь. Не без підстав їх творців назвали економічними вбивцями, які за характеристикою одного з них, Д. Перкінса, — є високооплачуваними професіоналами, які обкрадають країни усього світу на трильйони доларів США, прикриваючись при цьому масками так званої «іноземної допомоги та «міжнародного співробітництва» [10, с. 4-10].

На такому фоні природно виникає питання, що відбувається з правом, у чому полягає його роль у розв'язанні сучасних кризових проблем? Можливо право, як і економіка, також перебуває в кризі і ослаблене нею втратило свою дієвість у вирішенні спільних для всього суспільства завдань? Примітно, що в такі періоди, як свідчать рішення керівних органів Європейського Союзу з подолання фінансової кри-

зи окремих його членів (Греція, Кіпр, Іспанія, Португалія та ін.) суспільству з його публічною владою вже не до права, його верховенства, прав людини, соціальної справедливості, свободи, рівності. Разом з тим стає зрозумілим, що сподіваючись лише на ринкові механізми економічної саморегуляції без використання ресурсів права навряд чи може бути знайдено безболісний вихід із будь-якої кризової ситуації. Саме на даний аспект давно звертали увагу авторитетні юристи, економісти і фінансисти. Зокрема, слухним у даному разі є застереження англійського вченого А. Хіллмана, що без влади закону (права — Є.Є.) не можуть існувати ринки, і суспільство втрачає доходи, які воно отримало б від ринків товарів, праці і фінансових послуг [11, с. 46].

Право в контексті теорії відображення. Не менш впливовою, ніж класична теорія співвідношення права і економіки, є так звана ленінська теорія відображення. В інтерпретації ідей цієї теорії філософами, а потім і вченими-юристами, зокрема, про співвідношення матерії і свідомості, буття і суспільної свідомості, базису і надбудови в структурі суспільства право характеризувалося виключно як категорія суспільної свідомості і надбудови, тобто, як суб'єктивне за своєю природою явище. Це орієнтувало правову науку на описання права (законів) лише як відображення об'єктивних законів соціально-економічного розвитку суспільства. Саме на такий методологічний основі в 70-х і 80-х рр. XX ст. відбувалася наукова дискусія з питань «об'єктивного і суб'єктивного в праві». Більшість її учасників, спираючись на «ленінську теорію» відображення, об'єктивність права вбачали в правильному відображенні ним потреб і інтересів суспільства; суб'єктивність — в тому, що право є утворенням держави [12, с. 14-25].

Застосування даної теорії до права ще більше посилювало його характеристику як надбудовного і суб'єктивного явища/ Призначення права в такому сенсі полягало у здійсненні функції офіційного (державного) інструмента в регулюванні найбільш важливих суспільних відносин. Право ніби відображало те, що існувало в суспільстві, а насправді це було спотворене відображення, яким державна влада дезавуїувала соціальну дійсність. У свою чергу це призвело до спотворення соціальної справедливості, рівності, обмеження свобод людини і юридичних осіб у їх діяльності. У зв'язку з цим достатньо нагадати про «радянське колгоспне право», за яким селяни як політичний клас країни тривалий час були позбавлені елементарних прав і свобод, захисту своєї честі і гідності, а про їх недоторканність, вільне пересування по території держави не могло бути й мови.

Подібне ставлення до права, його відрив від реально існуючих суспільних потреб та інтересів перетворили його в пасивне і кероване явище. Ця обставина не випадково була помічена в науковій літературі. Так, «введення в контекст методологічних і світоглядних проблем правознавства категорії «правова реальність» дає можливість розглядати право не просто в якості надбудовного явища, що живе лише відображеною життєм економічної структури суспільства (суспільного відношення, інституту, форми суспільної свідомості), а як особливий світ, автономну сферу людського буття (курсів мій — Є.Є.), маючи власну логіку і закономірності, з якими не можна рахуватися» [13, с. 149]. З такою думкою не можна не погодитись, по суті в ній чітко фіксується нове ставлення до права, сприйняття його як самостійного, об'єктивного соціального явища. Задовго до цього, по суті, таку ж позицію займав видатний український правознавець, філософ і соціолог Б. Кістяківський, який наполягав «на визнанні за правом самостійного значення, оскільки право має бути правом, а не якимось додатком до економічної, політичної та інших сторін суспільно-державного життя» [14, с. 382]. У зв'язку з цим можна сказати, що характерною рисою вітчизняної правової науки в сучасний період є повернення ідей, теорій і доктрин вчених, несправедливо забутих за ідеологічних і політичних мотивів. Таким чином, поступово налагоджується наступництво в ученнях про право, усувається перерваний, але не втрачений зв'язок поколінь правознавців.

Об'єктивність права. В останні роки ця тема все частіше стає предметом обговорення в наукових колах. Так, Г. Мальцев зазначає, що «воля законодавця пуста, якщо не має під собою об'єктивної основи. Мистецтво законодавця, полягає в тому, щоб знайти право в самому житті і адекватно виразити його в законі» [15, с. 135]. Такої ж точки зору дотримуються й інші вчені, які вважають, що «закон тільки тоді є правом, коли законодавець відкрив його в об'єктивній дійсності, а відкривши, сформулював у вигляді писаних норм, прийнятих законодавчою владою і проголошених нею в якості загальнообов'язкових» [16, с. 95]. Поділяючи ці положення, разом з тим вважаємо, що для того, щоб відкрити, знайти право, передусім необхідно знати, що воно реально собою представляє.

Свого часу Н. Алексєєв вказував, що не можна йти на пошук тоді, коли не знаєш, що є шуканий предмет. Але в кожному науковому дослідженні повинно бути присутнім уявлення або, в крайньому разі, первинне припущення про те, до якого класу предметів належить досліджуване [17, с. 4]. З цього

приводу, про що згадувалося раніше, в юридичній літературі з питання «що є право?» в позиціях учених існує велика розбіжність. У свою чергу, ця обставина певною мірою ускладнює правозастосовну діяльність, зокрема, органів правосуддя. Відомо, що судді в процесі розгляду справ керуються тільки законами, в яких ніби все розписано і передбачено для постановлення аргументованого, законного і справедливого рішення. У зв'язку з цим природно виникає питання, чому в такому разі суд при ухваленні рішення допускає помилки? На наш погляд, це свідчить про те, що суддям як фаховим суб'єктам встановлення права, за різних причин не завжди вдається відшукати це право, найцінніше, що міститься в законах. І якщо право не знайдено судом першої інстанції, його пошук продовжується в судах апеляційної і касаційної інстанцій, а в окремих випадках — у Європейському суді з прав людини.

Це говорить про те, що «питання щодо права починається тільки там, де допускається, що не все, що здається правомірним, насправді правомірно, тільки там, де суб'єктивній думці про право і зазіханням на право — протистоять об'єктивно ґрунтовне, предметно визначене, само-значуще пра-во» [18, с. 179]. Отже, об'єктивність права має сприйматися суб'єктом пізнання, законодавцем, фізичними і юридичними особами як даність соціальної реальності, що притаманна праву за його природою. А закон як найавторитетніша форм права виводить право з таємниці соціальної реальності, надає йому риси публічності і доступності для кожного, хто ним користується і реалізує належні права, свободи, законні інтереси.

Проти визнання об'єктивності права категорично заперечує А. Бережнов. «Важко не помітити, — підкреслює він, — що важливою особливістю правознавства, його теоретико-методологічної основи стало очевидне переважання в теорії права, в науковій правосвідомості в цілому, поглядів, уявлень, переконань, доктрин, принциповою і загальною рисою яких є пряме або опосередковане, але, так чи інакше — припущення, визнання виникнення і існування «права» як якогось об'єктивно, наперед визначеного змісту і смислу, як якоїсь об'єктивної сутності» [19, с. 120]. З такими міркуваннями важко погодитись, до того ж і сам автор незадоволений тим, що в правовій науці переважають погляди, доктрини і навіть переконання у сприйнятті права як об'єктивного соціального явища, вважаючи їх лише припущенням (гіпотезою) вчених. Але з поля зору автора чомусь випадає те, що первинні знання у правовій науці будуються на певних припущеннях (гіпотезах), які в перспективі можуть стати теорією, доктриною або ж, навпаки, виявити свою наукову і практичну неспроможність.

Історії правових і політичних вчень відомо чимало припущень (ідей, теорій, доктрин) з питань природи і перспектив розвитку права і держави, але далеко не всі вони витримали перевірку часом. Так, свого часу була висунута ідея поступового відмирання права і держави, коли суспільство «відправить всю державну машину туди, де їй буде відведено справжнє місце: в музей давнини, поряд з пряхкою і бронзовою сокирою» [20, с. 173]. Однак суспільством був обраний інший шлях — зміцнення ролі права і держави, а їх відмирання і перетворення в правила і органи комуністичного самоврядування з наукової точки зору скоріше нагадують соціальну утопію, бо реальних підстав для підтвердження даної ідеї ніколи не було.

З'ясування питання об'єктивності права є надзвичайно важливим як для правової науки, так і для юридичної практики, незалежно від форм її прояву (нормотворчій, правозастосовній, адміністративно-управлінській, правоохоронній). Головне полягає в зміні відношення громадянського суспільства і владних державних інституцій до права, у викорененні з їх життєдіяльності нігілістичного ставлення до нього.

Використані джерела:

1. *Онiщенко Н.М.* Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи: [монографія] / Н.М. Онiщенко / [відп. ред. Ю.С. Шемшученко]. — К.: Юридична думка, 2008. — 320 с.
2. *Алексеев С.С.* Тайна права. Его понимание, назначение, социальная ценность / С.С. Алексеев. — М.: Норма, 2001. — 176 с.
3. *Онiщенко Н.М.* Сучасне праворозуміння у контексті витоків, постулатів, основних принципів та функціонального призначення права / Н.М. Онiщенко // Право України. — 2010. — № 4. — С. 156-163.
4. *Алексеев С.С.* Право — азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. — М.: Статут, 1999. — 712 с.
5. Маркс К. Критика Готской программы (апрель-май 1875 г.) / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: [в 50 т.]. — Т. 19. — М.: Госуд. изд-во полит. лит.-ры, 1961. — С. 9-32.
6. *Энгельс Ф.* Людвиг Фейербах и конец немецкой классической философии (начало 1886 г.) / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: [в 50 т.]. — Т. 21. — М.: Госуд. изд-во полит. литературы, 1962. — С. 269-317.
7. *Тарасов Н.Н.* Методологические проблемы юридической науки / Н.Н. Тарасов. — Екатеринбург: Из-во Гуманитарного Университета, 2001. — 265 с.
8. *Перевалов В.Д.* Экономические и правовые основания инноваций: проблемы соотношения / В.Д. Перевалов, Д.В. Грибанов

- // Государство и право. — 2011. — № 12. — С. 48-56.
9. *Шахматов Ф.И.* Государство и экономика. Основы взаимодействия / Ф.И. Шахматов. — М.: Экономика, 2000. — 382 с.
 10. *Перкинс Дж.* Исповедь экономического убийцы / Дж. Перкинс. — М.: Pretext, 2005. — 319 с.
 11. *Хиллман А.* Государство и экономическая политика. Возможности и ограничения управления / А. Хиллман. — М.: ИД ГУ ВШЭ, 2009. — 879 с.
 12. *Недбайло П.Е.* Объективное и субъективное в праве (к итогам дискуссии) / П.Е. Недбайло // Правоведение. — 1974. — № 1. — С. 14-25.
 13. *Максимов С.И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления / С.И. Максимов. — Харьков: Право, 2002. — 328 с.
 14. *Кистяковский Б.А.* Философия и социология права / Б.А. Кистяковский. — СПб.: Русский Христианский гуманитарный институт, 1998. — 799 с.
 15. *Мальцев Г.В.* Ранние формы права и государства / Г.В. Мальцев // Проблемы общей теории права и государства. — М.: Норма, 1999. — С. 70-135.
 16. *Спиридонов Л.И.* Теория государства и права / Л.И. Спиридонов. — М.: «Статус ЛТД+», 1996. — 304 с.
 17. *Алексеев Н.Н.* Очерки по общей теории государства. Основные предпосылки и гипотезы государственной науки / Н.Н. Алексеев. — М.: Зерцало, 2008. — 216 с.
 18. *Ильин И.А.* Теория права и государства / И.А. Ильин / [под ред. проф. В.А. Томсинова]. — М.: Зерцало, 2003. — 216 с.
 19. *Бережнов А.Г.* «Объективное» и «субъективное» в контексте теоретико-методологических проблем правопонимания / А.Г. Бережнов // Теоретико-методологические проблемы права / [под ред. проф. М.Н. Марченко]. — М.: Норма, 2007. — С. 121-160.
 20. *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: [в 50 т.]. — Т. 21. — М.: Госуд. изд-во полит. лит-ры, 1962. — С. 23-179.

Євграфова Є. П. Переосмислення відношення до права — вимога сучасного розвитку правової науки і практики.

У статті розглядаються актуальні питання теорії і практики щодо місця і ролі права в сучасній соціальній реальності. Автор вважає, що рішення з деяких із них потребують нових підходів і переосмислення. Це стосується характеристики права лише як надбудовного над економікою утворення, замість їх взаємозалежності. Переосмислення потребує ідеї, теорії, відображення, існуюча інтерпретація яких призводить одностороннього сприйняття права, визначенню його як суб'єктивного явища. Аналізуються окремі аспекти об'єктивності права тощо.

Ключові слова: право, переосмислення, економіка, юридична надбудова, об'єктивність права, відображення, інновації.

Євграфова Е. П. Переосмысление отношения к праву — требование современного развития правовой науки и практики.

В статье рассматриваются актуальные вопросы теории и практики о месте и роли права в современной социальной реальности. Автор считает, что решения по некоторым из них нуждаются в новых подходах и переосмыслении. Это касается характеристики права только как надстроечного над экономикой образования, вместо их взаимозависимости. Переосмыслению подлежат идеи теории отражения, существующая интерпретация которых ведет к одностороннему восприятию права, определению его как субъективного явления. Анализируются отдельные аспекты объективности права и т.д.

Ключевые слова: право, переосмысление, правовая наука, экономика, юридическая надстройка, объективность права, отражение, инновации.

Yevgrafova Y. Rethinking attitude to law — the requirement of the contemporary development of legal science and practice.

The given article considers up-to-date issues of theory and practice regarding the place and role of law in modern social reality. The author considers that solving some of the abovementioned issues will require new approaches and rethinking. It concerns the characteristic feature of law only as a superstructure over economic formation instead of their interdependence. Rethinking is needed for the idea of theory of reflection, the existing interpretation of which results in the single-sided perception of law and its determination as a subjective phenomenon. The article analyses specific aspects of objectivity of law etc

Key words: law, rethinking, economics, legal superstructure, objectivity of law, reflection, innovation.